

HAYDAR XORAZMIYNING "GULSHAN UL – ASROR" MASNAVIYSIDA FORSCHA O'ZLASHMA QATLAMGA OID LEKSEMALAR IFODASI

N.Ch.Tashmatova – o'qituvchi

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

Tayanch so'zlar: turkiy til, o'zbek tili, forsha, o'zlashma, masnaviy, so'z, ibora, leksema, til.

Ключевые слова: турецкий язык, узбекский язык, персидский язык, адаптация, Маснави, слово, словосочетание, лексема, язык.

Key words: turkish language, Uzbek language, Persian, adaptation, Masnavi, word, phrase, lexeme, language.

Tarixiy taraqqiyot jarayonida dunyo xalqlari o'rtasida o'zaro iqtisodiy, siyosiy, ilmiy, madaniy aloqalar sodir bo'ladi. Buning natijasida tillarning lug'at tarkibi yangi tushunchalar va ularni ifodalovchi so'zlar bilan boyib boradi. Darhaqiqat, o'zbek xalqi bilan hamohang tarzda o'zbek tili ham o'zining tarixiy rivojlanishida ko'plab boshqa xalqlar tillari bilan aloqada bo'ldi. Shu bois, o'zbek tili lug'at tarkibining ma'lum qismini o'zlashgan so'zlar tashkil etadi [8].

O'zbek tili lug'at tarkibining boyishida ichki imkoniyatlar muhim manba hisoblanadi. Shunga qaramasdan, dunyodagi hech bir til o'z ichki imkoniyatlariga tayanib ish ko'rmaganidek, o'zbek tili uchun ham faqat o'z so'zlari va imkoniyatlariga kifoya qilmaydi. O'zbek tili so'z boyligining takomillashuvida tashqi manba katta rol o'ynaydi. Umuman, har qanday til sof holda yashay olmaydi [5].

Boshqa qardosh turkiy tillar singari o'zbek adabiy tili uchun ham so'z o'zlashtirish xarakterli hisoblanadi. XI asrga oid o'zlashmalarning o'zbek adabiy tiliga kirib kelishida fors-tojik va arab tilidan o'zbekchaga o'girilgan badiiy tarjimalarning roli sezilarli edi. Fors-tojik tili: bu davrda ma'muriy, huquqiy, tijoriy, ilmiy, diniy tushunchalarni ifodalovchi sharq tillari so'zlarining o'zbek adabiy tiliga o'zlashishida vositachi vazifasini bajaradi. Tabiiyki, chet so'zlarning turli soha leksikasiga o'zlashishi farqlanadi. Jumladan, harbiy terminologiya mo'g'ulcha so'zlar hisobiga kengaygan bo'lsa, ma'muriy, siyosiy, tijoriy-moliyaviy, ilmiy, diniy leksika esa asosan arabcha, forsha-tojikcha o'zlashmalar orqali boyigan. Umuman, turkiy tillar leksikasidagi chet so'zlarni ikki guruhga taqsimlab tahlil etish maqsadga muvofiq:

1) qadimiy (islomgacha bo'lgan) davr. Bunga sanskritcha, sug'dcha va xitoycha unsurlar xos;

2) nisbatan yangi (islom hamda mo'g'ullar istilosidan keyingi) davr. Mazkur guruhdan arabcha, fors-tojikcha va mo'g'ulcha o'zlashmalar o'rin egallaydi.

Turkiy tillar so'z boyligida sug'dcha, sanskritcha, xitoycha o'zlashmalarning paydo bo'lishiga turkiy xalqlarning qadimdan sug'd, hind, xitoy, xorazm xalqlari bilan yaqin aloqalari mahsuli sifatida baho beriladi [6]. XIV asr oxiri va XV asr boshlarida yashab ijod etgan Haydar Xorazmiy "Gulshan ul-asror" masnaviysida ham o'zlashma qatlamga doir leksemalar o'z ifodasini topgan. Bu esa o'sha davr leksikasi haqida oz bo'lsada ma'lumotga ega bo'lish imkonini beradi. Biz ushbu tadqiqotimizda masnaviyda keltirilgan o'zlashma qatlamga oid leksemalarning nisbatan yangi (islom hamda mo'g'ullar istilosidan keyingi) davr holatini o'rganamiz. Mazkur guruhdan arabcha, fors-tojikcha va mo'g'ulcha o'zlashmalar o'rin egallaydi.

XIV-XV asrlarda turkigo'y adiblar fors-tojik tilini yaxshi bilganlar va har ikkala tilda ijod qilganlar. Demak, forsha-tojikcha so'zlarning o'zbek tiliga o'zlashishida quyidagi omillar muhim rol o'ynagan: a) o'zbek va tojik xalqlarining qadimdan bir (yoki qo'shni) hududda, bir xil ijtimoiy tuzum, iqtisodiy va madaniy-ma'naviy muhitda yashab kelayotganligi; b) o'zbek-tojik va tojik-o'zbek ikki tilliligidining (blingvizmining) keng tarqalganligi; v) tojik va fors tillarida ijod qilish an'analarning uzoq yillar davom etganligi; g) Qo'qon xonligi va Buxoro amirligida tojik tilining alohida mavqega ega bo'lganligi; d) adabiyot, san'at, madaniyat, urf-odatdagi mushtaraklik [7]. Alisher Navoiy asarlari leksikasida 5489 ta sof fors-tojikcha so'z qo'llangan bo'lsa [3], Rabg'uziyning "Qisasi Rabg'uziy" asarida 321 ta sof fors-tojikcha, arabcha o'zlashmalardan yasalgan 9 ta fors-tojikcha leksema ishlatilgan [2]. Haydar Xorazmiyning "Gulshan ul-asror" masnaviysida ham fors-tojikcha o'zlashmalar ancha faol qo'llangan bo'lib, 310 ta leksemani tashkil qiladi.

Payg'ambar leksemasi (payg'om- "xabar, mujda") "Xudoning xohish-irodasini bandalarga yetkazuvchi kishi" ma'nosida ifodalangan va asosan sarlavhalarda keltirilgan: Sulaymon payg'ambar haqida hikoyat 15A-7. Masnaviy lug'at boyligida o'zlashmaning arabcha **nabiy, nabi**: *Bir nechani dunyoda qildi nabiy, Bir nechani otini qo'ldi valiy*. 1A-11. *Su bila kelturdilar ul ko'zani, Ochi Sulaymon nabi ro'zani*. 15B-5. **rasul**: *Andaki Ya'qubi Rasuli Amin, Hajr ichida yer edi Yusuf g'amin*. 21B-8. kabi sinonimlarini ham ko'rish mumkin.

Asarda "Xudoga itoatli kishi"ni **banda** deya zikr yutilgan: *Qudrat iyosidurur u Biru Bor, Banda sirini bilur ul oshkor*. 1A-9. Leksema Rabg'uziyning "Qisasi Rabg'uziy"da ham ushbu ma'noda ifodalangan: *Tajrining bandasiman, birligina kitab* (169v16) [2]. Masnaviy lug'at tarkibida tekshirilayotgan terminning **qul** sinonimi ham ko'zga tashlanadi: *Borchasig'a qullug' uchun amri shar', Kashf bo'lib vahy bila aslu far'*. 1B-7. O'z navbatida, ushbu **qul** leksemasining "qul, xizmatkor" semasi ham mavjud bo'lib, bu sema masnaviyda ifoda etilmagan.

Dehqon so'zi fors-tojik tili zaminida yasaliib, keyinchalik turkiy tillarga o'tib o'zlashgan va yerga ishlov beruvchi, urug' ekib hosil oluvchi shaxsni ifodalovchi leksema hisoblanadi, masnaviy leksikasida ham ushbu ma'noni ifodalab kelgan: *To'kmasa dehqon araqi poy bil, Yemishining foidasin tobmas el!* 6A-6. **Dehqon** so'zi VII-XIII asrlarda ham turkiy xalqlar tilida qo'llangan bo'lishi kerak. Lekin u O'rxun-Yenisey yozma manbalarida, Mahmud Qoshg'ariy lug'atida, "Qipchoq tili lug'ati"da qayd etilmagan. Faqat XIV asrda yaratilgan turkiy yozma manbalar – XIV asr Xorazm yozma yodgorliklarida **dehqan**, Alisher Navoiy asarlarida **dehqon** shaklida uchraydi: *Chu men bir jom uchun dehqon asirimen, ajab ermas, Libosim tok bargi rishta belbog'larga tok o'lmoq* (G'.S. 337). So'zning strukturasi qo'shma bo'lib, u ikki mustaqil til birligidan tashkil topgan. Fors-tojik tilining yozma manbalarida X asrlardan boshlab qayd qilingan yozma yodgorliklarda quyidagi ma'nolarda qo'llangan: 1) qishloq arbobi, qishloq xo'jayini; yer egasi, boy; 2) yer ishlari bilan shug'ullanuvchi; 3) fors, tojik xalqi; 4) tarixni biluvchi, qissa aytuvchi (F.Z.T. 1, 1969, 365). **Dehqon** so'zi semit tillari oilasiga kiruvchi hozirgi arab tilida ham دهقان ko'pligi دهقانة yoki دهقان kabi shakllarda qo'llanib, dohiy, yo'lboshchi, sarkarda, mashhur va ulug' kishi ma'nolarini bildiradi. Bu fakt shuni tasdiqlaydiki, **dehqon** so'zi arab tiliga VII-X asrlarda o'tib o'zlashgan bo'lishi kerak. Chunki bu so'zning daslabki shakli **deh** + **xoon-xon** va qishloq xoni, qishloq shoxi ma'nosini anglatgan bo'lishi kerak. Keyinchalik esa yana yangi qo'shimcha ma'nolar bildirib boshlagan. **Dehqon** so'zining strukturasi tarixan qo'shma bo'lib, u fors-tojik tili zaminida yasalgan. Uning birinchi komponenti fors-tojikcha (**deh** – qishloq) va ikkinchi komponenti **qon** < **qoon** < **xoon** < **xon** turkiy tildan o'tib o'zlashgan til birligidir [4].

Kabob so'zi masnaviy leksikasida ma'no ko'chish hodisasini izohlab kelgan bo'lsada, cho'g'da pishirib tayyorlanadigan ovqat semasini ifodalagan: *Ko'z yoshidin-boda, bag'irdin-kabob, Dardi dilim-nuqlu, fig'onim-rubob*. 3B-1. Fors-tojik leksikasi bo'lgan bu so'z eski o'zbek tiliga o'tib o'zlashgan. Alisher Navoiy asarlarida **kabob** tarzida qo'llangan: *Ikki o'tlug' nargisingkim qildilar bag'rim kabob, Biridur ayni xumor, ichinda biri masti xob* (G'.S. 61). O'rxun-Yenisey yozma manbalarida qayd etilmagan. Mahmud Qoshg'ariy lug'atida **kabob** so'zining sinonimi turkiycha formasi **sukunchu** – kabob (MK, III. 357) shaklida uchraydi. **Kabob** so'zi tarixan yasama bo'lib, u ikki mustaqil so'z – **kam** va **ob** – suv elementlarining qo'shilishidan yasalgan. **Kabob** bir necha usulda tayyorlanadi. Bu usullarning barchasida ham suv kam qo'llanadi. Mana shu belgi asosida tayyor bo'lgan ovqat ham

kam+ob<kabob deb nomlangan. Hozirgi tillarda *shashlikning kabob* deb atalishi bu tildagi keyingi hodisadir. *Kabob* soʻzi sostavida yuz bergan fonetik oʻzgarish (*m> b; b> v; a> o*)larning barchasi fonetik qonunlarga mos keladi [4].

Meva soʻzi masnaviyda quyidagi maʼnolarni bildirib kelgan: "baʼzi daraxt va butalarning hosili" *Sarvtek ozoda boʻl-u rostkor, Yo oʻriku olma bikin mevador*. 14B-5, "koʻchma maʼnoda" *Ahli nazar shevasini soʻz bila, Nuri basar measini koʻz bila*. 3A-3. Bu soʻz fors-tojikcha, eski oʻzbek tiliga oʻtib oʻzlashgan va hozirgi oʻzbek tilida ham aktiv qoʻllanadi. Ammo Oʻrxun-Yenisey yozma manbalari, Mahmud Qoshgʻariy lugʻati, "Tafsir"da qayd etilmagan. Alisher Navoiy asarlarida: *Ey chuchuk jonim sening shirin labing, Mevai jonim turunji gʻabgʻabing*. (GʻS.359) formasida keladi. Eski va hozirgi tojik tilida **meva** (Ibn Sino asarlarida bu soʻz qayd qilingan), fors tilida **میوه** **mive** variantida ifodalangan. Eroniy tillardagi **meva-**

mive ,turkiy tillardagi *mive-momə-mive-miyoʻs-meyva-mive-meyve-möğə* variantlarini oʻzaro qiyoslaganda, ushbu soʻzning yasamaliği seziladi. Soʻzda ikki komponent boʻlib, ular keyinchalik oʻzaro kirishib ketgan va oʻzaklar orasida morfologik qayta boʻlinish hodisasi yuz bergan. Ikki mustaqil soʻz bir soʻz holiga kelib qolgan. Bu holatni tadrijiy ravishda koʻrsatganda, u **meva<me(h)+va<me(h)+ba:<meh+ba(r)<beh+bar<bor** boʻlishi kerak. **Meh-beh** soʻzi forscha boʻlib, yaxshi, yoqimli, mazali, bar-bor soʻzi ham meva, hosil maʼnosida kelgan. Meva soʻzi shirin, mazali, yoqimli, samar, hosil demakdir [4].

Masnaviyda keltirilgan oʻzlashma leksemalar oʻsha davr maʼnaviy, madaniy, iqtisodiy, siyosiy hayotini oʻzida aks ettirish bilan birga tildagi oʻzgarishlarni ham ifodalab berishga xizmat qiladi. Har qanday tilning soʻz boyligida oʻzlashmalarning paydo boʻlishi xalqlarning yaqin aloqalari mahsuli hisoblanadi.

Adabiyotlar

1. Haydar Xorazmiy. "Gulshan ul-asror" (Mahzan ul-asror) qoʻlyozmasi. OʻzRFA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi. № 37.
2. Абдушукуров Б. "Қисаси Рабғузӣй" лексикаси. –Т.: Академия, 2008
3. Бафоев Б. Навоӣй асарлари лексикаси. –Т.: "Фан", 1983
4. Бафоев Б. "Кўҳна сўзлар тарихи". –Т.: "Фан", 1991
5. Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. –Т.: Фан, 1985.
6. Дадабаев Х. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI-XIV вв. –Т.: "Езувчи", 1991.
7. Жамолхонов Х.А. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 2-қисм. –Т.: Низомий номидаги ТДПУ, 2004.-Б.55.
8. Йўлдошев И.Ўзбек китобатчилик терминологияси. –Т.: "Фан",2004.

REZYUME. Ushbu maqolada Haydar Xorazmiyning "Gulshan ul-asror" masnavisida ifodalangan oʻzlashma soʻzlar tasnif va tahlil etilgan. Biz ushbu tadqiqotimizda masnaviyda keltirilgan oʻzlashma qatlama oid leksemalarning nisbatan yangi (islom hamda moʻgʻullar istilosidan keyingi) davr holatini oʻrganamiz. Mazkur guruhdan arabcha, fors-tojikcha va moʻgʻulcha oʻzlashmalar oʻrin egallaydi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье классифицируются и анализируются идиомы, выраженные в маснави «Гюльшан ул-асрар» Гейдара Хоразми. В данном исследовании мы изучаем состояние представленных в маснави лексем самоидентификационного слоя в относительно новый (после исламского и монгольского завоевания) период. В эту группу входят арабские, персидско-таджикские и монгольские адаптации.

SUMMARY. In this article, the idioms expressed in the masnavi "Gulshan ul-asrar" by Heydar Khorazmi are classified and analyzed. In this research, we study the state of the lexemes of the self-identification layer presented in the Masnavi in a relatively new (after the Islamic and Mongol conquest) period. This group includes Arabic, Persian-Tajik and Mongolian adaptations.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕГИ ӨЗЛЕСТИРИЛГЕН СӨЗЛЕРДИҢ ҚУРЫЛЫСЫ ХАҚЫНДА

Г.У.Темирханова - еркин излениўши

Ўзбекстан Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты

Таянч сўзлар: ўзлашма сўзлар, билингвизм, лексик ўзлашган сўзлар, морфологик, бирлик

Ключевые слова: заимствованные слова, билингвизм, лексическое заимствование, морфология, единица.

Key words: borrowed words, bilingualism, lexical borrowing, morphology, unit

Қарақалпақ тили қурамындағы шет тили лексикасы, лингвистлерде дәстүрий қызығыўшылықты оятады. Хәр қыйлы тиллик системалардың өз-ара хәрәкетлериниң байланысы нәтийжесинде теориялық хәм әмелий машқалалардың изертлениўи ҳәзирги ўақытта мәдениятлар ара активлилик себебинен әхмийетке ийе болып келеди. Тиллик байланыслар – бул бир бирине тәсир етиўиши бир неше тиллердиң өз-ара хәрәкети болып есапланады. Тиллик байланыстың ең көп қолайлы жағдайларының бири бул билингвизм болып есапланады, яғный индивидуумның еки тилге түсиникли болыў қәбилети. Соны да айтып өтиўимиз керек, бул берилген түсиник биринши гезекте, тилдиң түрли дәрежелеринде, атап айтатуғын болсақ структуралық өзлесиў имканияты менен белгиленетуғын тил тарақлылығы дәрежеси менен байланыслы. Лексикалық өзлесиў болса да, сөзлер қабыл етип атырған тилге ең дәслеп өмирдиң хәр түрли тараўларынан кирип келгенинде, ең кең тарқалған өзлесиў түрлериниң бири болып қалса да, қарақалпақ тили де структуралық өзлесиў сыяқлы процесс пенен белгиленеди.

Шет тилиндеги сөздиң қурылысы оның пүтинлигин тәмийинлейтуғын бөлеклериниң жайласыўы, тәртиби хәм сыртқы көринисте сүўретленетуғын лексикалық бирликтиң сыртқы дүзилиси сыпатында түсиниледи.

Бирақ соны да есте тутыўымыз керек, хәр қыйлы тил ўәкиллери өзлестирилген сөзлердиң морфемалық қурылысын олардың лингвистикалық компетенциясы хәм лингвистикалық қәбилетине байланыслы өзине сай дәрежеде түсиниўи мүмкин. М.Мартысюктиң пикиринше «заманағөй тилдеги көплеген өзлестирме сөзлер морфологиялық тәрептен бир-биринен ажралмайды» деп көрсетеди [3:89]. Қандай да бир шет тилин билетуғын тил ўәкиллерине тән болған басқаша көз қараста қарайтуғын болсақ, өзлестирме сөзлерди ажратыўға болады деп есаплаў мүмкин хәм бул бизлердиң пикиримизше дурыс деп есаплаўға болады. Мәселен, Э.Хауген, өзлестирме сөзлерди қурылыслы белгилерге сай классификациялай отырып, гибридли өзлесиўлерди (жетилиспеген көширме) яғный, шет тилинен кирип келген хәм түпкиликли элементлерден қуралған сөзлерди айырып көрсетеди [4:344-382].

Қарақалпақ тили қурамындағы шет тили лексикасын қурылыслы бөлиниўшилиқ хәм бөлинбеўшилиқ көз қарасынан көрип шығып, бизлер төмендеги тийқарғы қурылыслы түрлерди ажратамыз.

1. *Транслитерация етилмейтуғын өзлестирме сөзлер*

Ең биринши гезекте соны айтып өтиў керек, яғный лексикалық бирликлерди бирлемши ямаса екилемши